

К. ЛОРЕНЦ. ПРОБЛЕМА НАСИЛЬСТВА

Для нас дослідницький інтерес представляє розгляд насильства з позицій етології. Звернемося до робіт «Агрессия (так называемое зло)» та «Восемь грехов цивилизованного человечества», які належать перу лауреата Нобелівської премії, австрійського зоолога Конрада Лоренца. Ознайомлення з цими роботами певний час відбувалося через Вальтера Холлічера і його книгу «Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма». Настав час поглянути на етологію не тільки з позицій марксизму, а і з точки зору здорового глузду. У першу чергу нам потрібно з'ясувати, що вивчає етологія. Етологія – наука про інстинктивну (вроджену, яка має генетичні програми) поведінку тварин. Але це буде не повне визначення, оскільки етологія ще займається і порівнянням поведінки тварин і людей. В основі досліджень К. Лоренца лежить порівняльно-історичний метод, індукція, принцип системи. Принцип системи дає можливість етологіві «розглядати поведінку тварин і людини як функцію системи, яка виникла в історичному розвитку відповідного виду. На питання, чому певна система має саме такі, а не інші властивості, правомірна лише єдина відповідь: тому, що саме такою її сформував процес еволюції» [7, с. 1]. Для Лоренца зрозуміла та складність, яка виникає в таких дослідженнях: «Окремі елементи системи можна зрозуміти лише в їх взаємодії, інакше взагалі не можна нічого зрозуміти. І чим складніша система – тим важче її досліджувати і пояснювати; проте, структура взаємодії інстинктивних і соціально обумовлених способів поведінки, складова частина суспільного життя людини, без сумніву, є найскладнішою системою, яку ми тільки знаємо на Землі» [6, с. 6]. Індуктивний метод дає можливість максимально бути об'єктивним і неупередженим. «Індуктивне природознавство завжди розпочинається з неупередженого спостереження окремих фактів; і вже від них переходить до абстрагування загальних закономірностей, яким всі ці факти підпорядковані. Легко і просто спочатку вигадати деяку теорію, а потім «підкріплювати» її фактами, бо

природа наскільки різноманітна, що, коли добре пошукати, можна знайти переконливі, на перший погляд, приклади, які підкріплюють навіть безглузду гіпотезу...» [6, с. 6] Дослідження Лоренца важливі тому, що вони безпосередньо належать до проблеми насильства. Можливо, ми не так часто зустрічаємося в його роботах із самим поняттям насильства, але воно реально присутнє там, де йдеться про агресію, агресивність. У колишній радянській науці саме слово «агресія» найчастіше використовувалося в політичному значенні. «В етології термін «агресивність» означає злість, лютість, ненависть, шаленство. Він не зафарбований ніяк – ні негативно, ні позитивно. Агресія часто виявляється в нападі, але напад без люті етологи не називають агресією. Нерозуміння (чи небажання зрозуміти) різниці між вузьким терміном і побутовим значенням слова дуже допомагало прихильникам «єдино правильного вчення» лякати людей етологією, оголошуючи її людожерською наукою, яка прославляє і виправдовує жорстокість і загарбницькі війни (чим етологія, звичайно, ніколи не займалася)» [2, с. 74].

На думку К. Лоренца, пояснювати поведінку людей тільки розумом і культурною традицією недостатньо для її розуміння. Поведінка людей підпорядкована закономірностям, які притаманні будь-якій філогенетично зумовленій поведінці. Історичний підхід дає можливість прослідкувати, як змінювалася і яку роль відіграла агресивність у розвитку людини.

Розкопки первісних стоянок людей показали, що свої знання вони використовували проти своїх співродичів. «Це доводять знахідки на стоянках сінантропа: біля найперших слідів використання вогню лежать роздроблені і обпалені людські кістки. Абстрактне мислення дало людині змогу панувати над усім позавидовим оточенням і тим сам спустило з ланцюга внутрішньовидовий відбір, а ми вже знаємо, до чого це звичайно приводить» [6, с. 17]. У процесі еволюції в людини почав зникати механізм гальмування, що не дозволяв вбивати своїх же співродичів. Людина, в порівнянні з тваринами, малоозброєна істота: «...в неї відсутня природна зброя, яка належить її тілу, якою вона могла б вбити велику тварину» [6, с. 18]. На початку своєї історії людина, яка

нападала, могла лише кусати, душити, царапати свою жертву, в тому числі й свого співродича. І тут завжди був безпосередній контакт двох істот. І не завжди такий напад на свого співродича міг завершитися вбивством. Швидше за все, таке вбивство більше було випадковістю, ніж загальним правилом. «Ситуація почала змінюватися, коли з'явилися перші знаряддя праці, а потім і спеціально зроблені предмети для вбивства. А це в свою чергу привело до втрати рівноваги, яка існувала між заборною агресією і слабкою можливістю вбивства» [6, с. 19]. К. Лоренц вважає, що нові відкриття людини не привели до самознищення лише тому, що в людини виробилося почуття відповідальності за свої вчинки. Але ця відповідальність не є сьогодні гарантією від самознищення. Сьогодні ніхто не може сказати, наскільки довго ми зможемо балансувати на межі ядерної війни. При сучасній зброї нападник не бачить своєї жертви, а це, в свою чергу, захищає його почуття від переживань. «Бомбові килими розстеляли добрі, хороші, порядні батьки, - факт жахливий, сьогодні майже неправдоподібний» [6, с. 19]. Ці слова були написані на початку сімдесятих років. Тут мається на увазі війна американців у В'єтнамі.

З того часу мало що змінилося. Кількість війн у світі зростає. Вже 5-й рік захищає свої східні території від російського агресора у центрі Європи й Україна. «Наша культурна еволюція, яка привела до дроблення нашого життєвого простору по лінії племен, націй і навіть «блоків», могла, мабуть, навіть збільшити властиву нам тенденцію до групового територіалізму» [4, с. 38]. Територіальний інстинкт діє також у тваринному світі. «Боротьба за територію – дуже важлива функція самців. Без задовільної території стадо не може існувати, процвітання його залежить від її розмірів і якості. Її потрібно розширювати за рахунок території сусідніх груп» [3, с. 79]. Агресія є одним із важливих інстинктів людського життя. Агресія становить основу багатьох людських взаємовідносин і дій. За К. Лоренцом, в основі дружби, самоповаги, честолюбства, здатності сміятися та у багатьох інших випадках лежить агресія. Ми не можемо повністю усунути агресивність із життя людини, але ми повинні її вивчати. Такий підхід дасть можливість контролювати агресивність і

направляти її у безпечне русло. Агресивність має тенденцію до накопичення в людському організмі, коли відсутній об'єкт, на якому можна зігнати злість. Усвідомлюємо ми чи ні, але майже щоденно ми розряджаємо свою агресивність: на роботі, дома, в транспорті, на стадіоні і т. д. Про це, здається, давно зрозуміли в Японії. Не випадково на підприємствах встановлені макети людей, які керують процесом виробництва, для того, щоб зганяти на них свою злість. Агресія може не завжди супроводжуватися нападом, інколи вона виявляється на словах або з демонстрацією сили, переваги.

Агресія знаходить свій вияв також в такій формі як почуття захвату, захоплення. «Захоплення прокидається з передбачливістю рефлексу в усіх зовнішніх ситуаціях, які вимагають вступу до боротьби за якісь соціальні цінності, особливо за такі, які освячені культурною традицією. Вони можуть бути представлені конкретно - сім'я, нація, Alma Mater чи спортивна команда, або абстрактними поняттями: колишня велич студентських корпорацій, непідкупність художньої творчості чи професійна етика індуктивного дослідження» [6, с. 27]. У ситуаціях, які найшвидше викликають можливість прокинутися захопленню, присутні реальний або вигаданий ворог, вождь, значна кількість захоплених. Перебуваючи в стані захоплення, людина не прислухається до розуму, не сприймає позицію протилежної сторони. Така людина готова померти за ті цінності та ідеали, які вона захищає. К. Лоренц характеризує такий стан українським прислів'ям: коли прапор в'ється, про голову не йдеться. Стан захоплення використовувався і використовується політичними партіями, лідерами в різних цілях. Наведу приклад в особі М. Бухаріна. Ось його рекомендації по вихованню і ті суб'єктивні переживання, які він переживає в натовпі. Бухарін вважає, що в СРСР необхідно влаштовувати демонстрації, процесії з факелами та іншими цікавими масовими речами. Він страшенно радіє, коли потрапляє в шеренгу з музикою, тому що масове почуття людина сприймає інстинктивно: коли вона потрапляє в натовп, то її соціальні почуття випирають з усіх кінців, але саме це об'єднує і виховує, це потрібно культивувати; всіляку музику, процесії, ефекти потрібно проповідувати.

Захоплення людини подібне до реакції, яка спостерігається у самця шимпанзе, коли він стає на захист свого стада. К. Лоренц вважає, що інстинкт захоплення визначає значною мірою суспільну і політичну структуру людства: «Воно не тому агресивне і постійно готове до боротьби, що розділене на партії, які вороже протистоять одна одній; воно структуроване саме таким чином тому, що це являє собою подразнюючу ситуацію, необхідну для розрядки соціальної агресії» [5, с. 29].

Висновки К. Лоренца, як і його рекомендації, поділяються не усіма вченими. Марксистичні найчастіше ставлять йому за провину біологізаторський підхід до агресії. Так, читаємо: «Вчені-марксистичні рішуче виступають проти будь-яких біологізаторських трактувань агресії. У численних роботах ними було показано, що біологізм в цьому питанні фактично дискредитує боротьбу за мир, яка охопила багатомільйонні маси людей і спрямована на збереження життя не тільки людини, але й всього живого на Землі» [4, с. 91]. Чому боротьба за мир подається як чисто соціальний, а не біосоціальний феномен? Невже прагнення до збереження життя не впливає з інстинктивних поривань? Коли бути послідовним, то за К. Лоренцом, в основі дружби чи тієї ж боротьби за мир лежить інстинкт агресії. У роботі Денисова В. «Соціологія насильства», де також аналізується етологічний підхід, один із розділів називається «Агресія: вроджений інстинкт чи соціальний феномен?». Автор більше схиляється до думки, що агресія носить соціальний характер і разом з цим заперечує абсолютизацію соціального фактору. Але вже через сторінку пише: «Спрямовуючим фактором мотивації людської поведінки в тих чи інших конкретних життєвих ситуаціях, звичайно, можуть бути певні внутрішні вроджені і набуті в житті моделі поведінки. Але у формуванні таких внутрішніх моделей поведінки у людини вирішальна роль належить соціальним факторам» [1, с. 96]. В. Денисов всіляко відхрещується від соціальної етології, вважаючи її ненауковою дисципліною. Проти К. Лоренца він висуває аргументи, посиляючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. При цьому В. Денисов намагається всіляко перенести питання в площину політичного насильства. Для

нього насильство – це продукт антагоністичного капіталістичного суспільства, а, отже, є соціальним фактором, а не інстинктом. Ось чому він звинувачує етологів в тому, що вони виходять лише з інстинктів, а не з соціальних умов, в яких живе людина. Тут ціль виразна: показати нерозуміння етологами всього спектру причин насильства в буржуазному суспільстві. У «Соціології насильства» В. Денисов робить узагальнення, з якими не можна погодитися. Прихильникам соціальної етології він приписує той факт, що вони скептично ставляться до можливості людей контролювати і обмежувати власну агресію. Можливо, деякі етологи так і вважають, проте, не всі. В усякому випадку це не стосується К. Лоренца.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисов В. Социология насилия / В. Денисов. – М.: Политиздат, 1975. – 214 с.
2. Дольник В. Этологические экскурсии по запрещенным садам гуманитариев / В. Дольник // Природа. – 1993. – № 1. – С. 72-85.
3. Дольник В. Этологические экскурсии по запрещенным садам гуманитариев / В. Дольник // Природа. – 1993. – № 2. – С. 73-86.
4. Карпинская. Социобиология / Р. Карпинская, С. Никольский. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
5. Ленин В. Письмо Л.Б. Каменеву: Полное собр. соч. / В. Ленин. – М.: Политиздат, 1975. – Т.45. – 478 с.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – С. 5-38.
7. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц // Знание – сила. – 1991. – № 1. – С. 1-11.